

*“het is uijt groote nood dat ik myn kind
hier brengen...”*

Over taalgebruik en taalkeuze in negentiende-eeuwse vondelingenbriefjes

Jill PUTTAERT¹

Abstract

This article discusses an exploratory study of the language use and choice in 19th-century foundlings' letters from Gent. Inspired by the 'language history from below' tradition, this study aims to deepen our knowledge of language past regarding the written language of 'ordinary people'. After focusing on the tension between non-standard writing practices and standard norms, we look at the language choice in the foundlings' letters. It is remarkable that some of these letters were written in French, whereas it is generally assumed that lower class people only spoke Dutch dialects. We will try and contextualize our findings concerning language choice within the broader framework of tensions between French and Dutch in Belgium.

1. INLEIDING

“Mynheer zyt zoo goed van dees kind te doopen rosalie”. Op de avond van 15 november 1844 werd Rosalie samen met dit briefje gevonden in de ‘Rolle’² van het vondelingenhuis te Gent. Rosalie is echter niet de enige vondeling van die tijd. In de achttiende en negentiende eeuw werden ongewenste kinderen immers niet zelden achtergelaten in een vondelingenschuif bij een weeshuis of op het portaal van een welgestelde burger. Vaak legde men een briefje bij het kind. Soms waren dat lange epistels, soms hele korte berichtjes zoals ‘gedoopt’ of ‘geboren op...’, samen met de gewenste naam van het kind. Dit materiaal is uiterst waardevol omdat het een stukje geschiedenis van de armen onder de bevolking ontsluit. Meestal lieten zij weinig schriftelijke bronnen na en dat maakt deze gegevens des te kostbaarder.

Bovendien werden de vondelingenbriefjes geregeld in het register van het weeshuis overgeschreven door een geoefende schrijver. Soms werden daarbij aanpassingen doorgevoerd op taal- en spellingvlak waardoor er twee versies

¹ Met dank aan twee anonieme reviewers voor de suggesties en opmerkingen bij de eerste versie van dit artikel.

² In de Gentse volksmond werd de vondelingenschuif ook wel de ‘Rolle’ genoemd.

van eenzelfde tekst ontstonden. Ook dit is interessant voor taalhistorisch onderzoek omdat we aan de hand van beide versies kunnen onderzoeken welke taalnormen er heersten en wat gecorrigeerde en dus mogelijk gestigmatiseerde taalkenmerken waren. Bij de eerste bestudering van ons corpusmateriaal bleek echter al gauw dat de briefjes in de overgrote meerderheid van de gevallen letterlijk overgenomen werden in de registers, inclusief mogelijk inconsistente spellingen. Hoewel deze bevindingen niet aansluiten bij onze initiële verwachtingen, zijn ze op zich toch zeer interessant. Blijkbaar was een exacte kopie van het briefje belangrijker dan een zogenaamde ‘correcte versie’ ervan. Daarenboven biedt de nadere bestudering van enkele zeldzame aanpassingen die wel doorgevoerd werden, een onrechtstreekse inkijk in de op dat moment vigerende taalnormen.

Dit onderzoek kadert binnen de zogeheten ‘language history from below’, een term die door Elspaß (2007: 3) naar voren is gebracht. Deze onderzoekstraditie schenkt aandacht aan het taalgebruik van de lagere sociale klassen in het verleden. Lange tijd liet men deze groep mensen immers links liggen in het taalhistorisch onderzoek en focusten vorsers zich voornamelijk op het taalgebruik van vooraanstaande auteurs en mensen uit de hogere lagen van de samenleving. Het beeld dat dit, ongetwijfeld ook zinvolle, onderzoek ‘from above’ creëert is zo echter een onvolledig beeld, aangezien het grote delen van de (talige) werkelijkheid buiten beschouwing laat. Zo ontstaan wat Van der Wal (2006) ‘witte vlekken in de taalgeschiedenis’ noemt.

In dit artikel bespreken we het taalgebruik en de taalkeuze in vondelingenbrieven afkomstig van Gent. Deze studie is gebaseerd op het scriptieonderzoek van Puttaert (2013), en hoewel er in het eigenlijke onderzoek naar taalgebruik tien verschillende fonologische en morfologische features opgenomen zijn,³ volstaat het hier om enkele in het oog springende taalverschijnselen te behandelen (cf. paragraaf 5). Vervolgens richten we onze aandacht op de taalkeuze in de onderzochte vondelingenbrieven (paragraaf 6). Bij een verkennende analyse van het bronnenmateriaal bleek immers dat er ook Franstalige briefjes aanwezig zijn. Dit is uiterst opmerkelijk aangezien we ervan uitgaan dat de lagere sociale klassen enkel Nederlandstalige dialecten spraken, althans in het Nederlandstalige deel van het huidige België. Alvorens in te gaan op de resultaten van beide onderzoekluiken, met name taalgebruik en taalkeuze, bespreken we het corpus uitvoerig (paragraaf 3) en trachten we een mogelijk antwoord te bieden op de vraag hoe het bestaan van de briefjes te rijmen valt met het beeld van een vermeende ‘ongeleterde lagere klasse’ (paragraaf 4).

³ We onderzochten meer bepaald de spelling van /a./ in open en gesloten syllabe, /ei/ uit de Wgm. monoftong *î*, <s> of <z> (in woorden als *verzoeken*, *zijn* als pronomen en *zijn* als verbum), de diftong /ei/ uit de Wgm. *ai* en de diftong /æy/, de scherp- en zachtlange *e* en *o*, <d>, <-dt> of <-t> in de auslaut van substantieven en adjectieven, het gebruik van accusativisme, de negatie en het diminutiefsuffix.

2. SAMENSTELLING VAN HET CORPUS EN METHODOLOGIE

Het corpus vondelingenbriefjes werd samengesteld op basis van een digitale collectie die door het OCMW⁴-archief ter beschikking werd gesteld.⁵ In dit archief zijn niet minder dan 2284 briefjes te vinden, waarvan een minderheid in de registers van het vondelingenhuis volledig is getranscribeerd. Zo zien we bijvoorbeeld dat van 1826 tot 1844 systematisch geen enkel briefje werd opgenomen in de registers. Hierdoor bestaat het uiteindelijke corpus, gebruikt voor de vergelijkende analyse van het taalgebruik in de oorspronkelijke briefjes met de transcriptie ervan in de registers, slechts uit 396 documenten: 198 briefjes en eenzelfde aantal kopieën van de oorspronkelijke tekst in het register. Deze documenten werden in het kader van het besproken onderzoek diplomatisch getranscribeerd. Voor de analyse van de taalkeuze was het uiteraard wel mogelijk om met alle briefjes aan de slag te gaan. Wel werden de stukken waarop enkel een naam of korte datum te vinden was uit dit onderzoek geweerd, aangezien hieruit niet kon blijken om welke taal het ging.

Bovendien kwamen we ook in andere steden soortgelijke brieven op het spoor. Zo beschikken de OCMW-archieven van Brugge, Antwerpen, Leuven en Brussel over een eigen collectie vondelingenbriefjes. Hoewel dit archiefmateriaal geen deel uitmaakt van onderhavig onderzoek opent het boeiende perspectieven voor verdere, comparatieve studies. Nooit eerder werd dit soort bronnen immers op taalkundig vlak onderzocht. Deze waardevolle brieven van mensen van de lagere echelons vormen nochtans een dankbare getuigenis van een talig verleden, een rijke bron voor taalhistorisch onderzoek.

In onderzoek 'van onderop' is het uiterst moeilijk om informatie over scribenten te verkrijgen, of om zelfs maar te achterhalen wie de brief in kwestie zou hebben geschreven. Aangezien een meerderheid van de vondelingenbriefjes door een anonieme hand is opgesteld, is het onmogelijk te achterhalen wie een briefje schreef. Was het werkelijk de moeder zelf? Of werd er hulp ingeroepen van een vroedvrouw of een kennis die geletterd was? Hoewel we jammer genoeg nooit met zekerheid zullen weten wie schreef, trachten we in de volgende paragraaf toch iets meer duidelijkheid te krijgen rond het gegeven 'geletterdheid' in de negentiende eeuw. Tevens gaan we na wat er met de briefjes gebeurde na ontvangst.

⁴ Een Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW) neemt de zorg voor kansarmen, ouderen e.d. op zich.

⁵ Zwart-witscans van de vondelingenbriefjes en de registers zijn online te bekijken via de website van het archief (<http://www.ocmwgent.be/OCMW/raadplegen-archief-en-bibliotheek/vondeling-opzoeken.html>). Een deel van de briefjes is ook, evenals een transcriptie ervan, raadpleegbaar via de site [museuminzicht.be](http://www.museuminzicht.be/public/collecties/index.cfm) (<http://www.museuminzicht.be/public/collecties/index.cfm>).

3. ZENDERS EN ONTVANGERS: EEN TAALHISTORISCHE PROBLEMATIEK

Om te onderzoeken hoeveel percent van de bevolking uit het verleden kon lezen en schrijven, kijken historici doorgaans naar het al dan niet kunnen plaatsen van een naam of handtekening. Hoewel deze methode zeer gebruikelijk en in principe ook de enige mogelijke is, kunnen we er toch ook ernstige bedenkingen bij plaatsen:

[...] het criterium 'handtekening' [vormt] een minimale indicatie voor de aanwezigheid van schrijfvaardigheid. Onder handtekeningzeters zullen er heel wat zijn geweest, die van schrijven weinig meer konden dan dat en wellicht ook nauwelijks of niet tot redelijk lezen in staat waren (Van der Woude 1980: 257).

Van der Wal (2006: 8) merkt terecht op dat kunnen schrijven (het kunnen zetten van je handtekening) nog niet hetzelfde is als schrijfvaardig zijn. Wellicht is er sprake van een continuüm waar, tussen analfabeten aan de ene kant en zeer goede lezers en schrijvers aan de andere kant, ook een groep mensen staat die we semi-analfabeten kunnen noemen. Van der Wal (ibidem) stelt treffend dat deze laatsten over een '*survival literacy*' beschikken.

Voor de negentiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden, meer bepaald voor de periode van 1810 tot 1850, hebben we onder meer handtekeningen van bruiden en bruidegoms (Van der Woude 1980: 258). Het percentage van niet-tekenende bruidegoms schommelt voor de onderzochte negen gemeenten (Aalst, Brugge, Brussel, Charleroi, Hasselt, Leuven, Tienen, Turnhout) tussen 38 en 52%. Voor de niet-tekenende bruiden ligt dat percentage overall hoger: 40 tot 67% van de bruiden is, volgens het handtekeningcriterium, ongeletterd. In Aalst, net als Gent een Oost-Vlaamse industriestad, tekende 43% van de mannen niet, terwijl dit bij de vrouwen 47% was (ibidem).

Er is natuurlijk een verschil tussen de alfabetiseringsgraad in het begin van de negentiende eeuw en die aan het einde ervan. Zo zien we in de meeste steden een duidelijke stijging van het percentage geletterden naarmate de eeuw vordert. Volgens de tellingen bij Ruwet & Wellemans (1978: 15) stijgt de alfabetiseringsgraad voor vrouwen van 44% in 1866 naar 69% in 1900. Aldus kunnen we het traditionele idee dat mensen uit de lagere klassen nooit schreven, bijstellen. Bovendien zijn er wel brieven en smeekbedes om sociale bijstand van armen aanwezig in archieven (Vanhecke, Vandebussche, Willemyns & de Groof 2006: 516). Ook de door ons onderzochte vondelingen-briefjes tonen aan dat de lagere sociale klasse wel degelijk schreef.

Toch is het niet te achterhalen van wiens hand bepaalde teksten werkelijk zijn. Vaak werd aan een naaste van wie men wist dat hij/zij kon schrijven, gevraagd om de tekst op te stellen. Deze schrijvers worden ook wel 'sociale schrijvers' genoemd (Nobels 2013: 54, Simons 2013: 52). Of de vondelingen-

briefjes werkelijk door de moeder van het achtergelaten kind geschreven werden, blijft aldus tasten in het duister. Wel kunnen we stellen dat een deel van de onderzochte briefjes vanuit het standpunt van de moeder geschreven is (voorbeeld 1), terwijl bij andere exemplaren naar de moeder wordt verwezen in de derde persoon (voorbeeld 2):

(1) *den naem van kin[*] is / eimiele / het is den n[oe]t dien / my doet doen / hout 2 mand⁶*

(2) *dat kind is ongedoopt / de moeder verzoekt / die naem frederix / marie*

Het is bovendien opmerkelijk dat een aantal briefjes vanuit het perspectief van het kindje zelf geschreven is:

(3) *jaamer dat mijn vader sijn / edel leven verlooren heeft / ten slagvelden van / waterloo ik ben edel van / bloudt mij nam is felix / en catlyk geboren / an veirt mij met sorge*

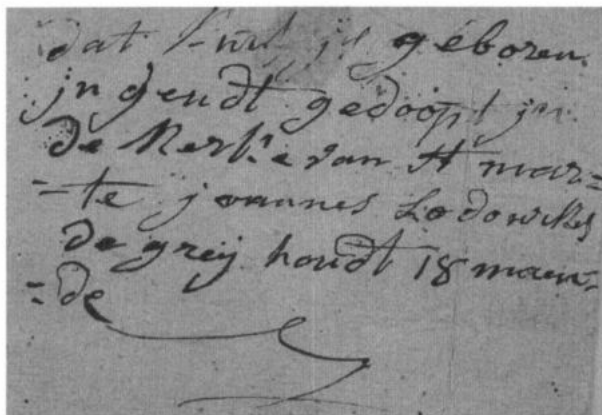
Hoewel we dus niet precies kunnen achterhalen wie de scribenten van de briefjes waren, gaan we er wel vanuit dat deze bronnen het taalgebruik van de lagere sociale klassen (deels) weerspiegelen. Zoals eerder reeds bleek, was het niet zo slecht gesteld met de negentiende-eeuwse geletterdheid als vaak wordt aangenomen. Bovendien doet het harkerige handschrift van sommige briefjes ons vermoeden dat het wel degelijk om een ongeofende schrijver gaat.

Wat gebeurde er doorgaans met het briefje dat bij het kind werd aangetroffen? Zoals eerder aan bod kwam, werden de briefjes bij de inschrijving van het kind in het vondelingenhuis opgenomen in het vondelingenregister. Het originele document werd tussen het register gestopt en vervolgens getranscribeerd. Afbeelding 1 toont een origineel briefje⁷, gevonden op 2 februari 1810. Op afbeelding 2 is de transcriptie⁸ van de oorspronkelijke tekst in het register te zien. Bij een vergelijking van beide versies van de tekst, valt meteen op dat er zeer weinig variatie is. Zo wordt de hypercorrecte <h> in *houdt* geheel overgenomen in het register. Wel krijgt *maende* er een <n> bij.

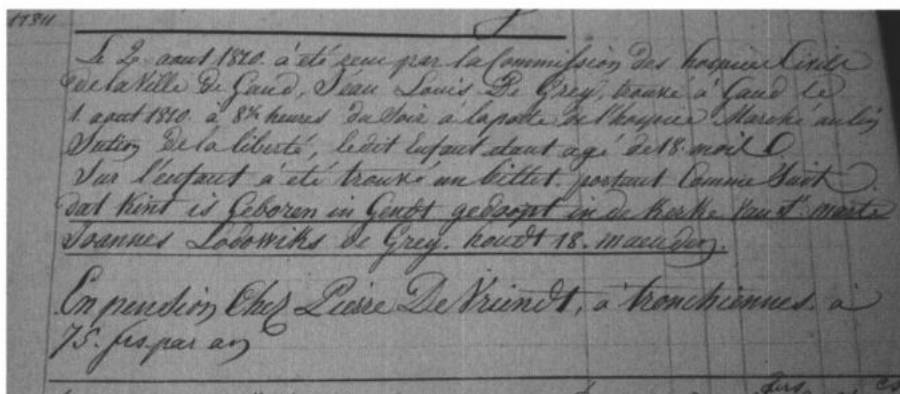
⁶ De vierkante haakjes geven weer dat we niet zeker zijn van de letter of het woorddeel in kwestie. Bij letters of woorden die geheel onleesbaar bleken, plaatsten we één asterisk voor één letter, twee voor twee letters en drie voor drie of meer onleesbare letters.

⁷ De tekst luidt: "dat kint [js] geboren / jn gendt gedoopt jn / de kerke van H mar = / = te joannes Lodoviks / de greij houdt 18 maen = / = de"

⁸ "dat kint is geboren in Gendt gedoopt in de kerke van [st] marte / Joannes Lodoviks de Grey, houdt 18 maenden"

Afbeelding 1: Briefje Jean Louis De Grey, gevonden op 2 februari 1810, folio 456

Afbeelding 2: Transcriptie van briefje met folio 456 in het vondelingenregister

4. TAALGEBRUIK

Zoals al werd gezegd, is het geenszins de bedoeling alle onderzochte features hier te bespreken; daarvoor verwijzen we naar Puttaert (2013). We kiezen er dan ook voor om een blik te werpen op enkele ervan, zodat deze uitgebreider geanalyseerd kunnen worden. Eerst komt de spelling van /a./ in gesloten syllabe aan bod en vervolgens richten we de aandacht op een eerder morfologisch feature, met name het gebruik van het zogenaamde accusativisme.

4.1 De spelling van /a./ in gesloten syllabe

a. Normatieve traditie

De polemiek over de grafie <aa> enerzijds en <ae> anderzijds ter representatie van de (half)lange /a./-klank in gesloten syllabe, kadert binnen het vraagstuk of we een lange vocaal in een gesloten syllabe door middel van een lengtetecken <e> of door middel van verdubbeling dienen weer te geven. Ook bij de (half)lange /y./-klank vinden we immers voorstanders van een <ue>-spelling tegenover zij die aan <uu> de voorkeur geven (Rutten 2011: 186).

Een bestudering van de negentiende-eeuwse Zuidelijke normatieve traditie rond dit feature, leert ons dat de verlenging met <e> vóór 1820 het meest voorgeschreven was, maar naarmate de tijd vordert wordt ook <aa>, dat met het voorschrift van Siegenbeek (1804) als officiële norm in het Noorden gold, als mogelijk alternatief geopperd. Vanaf de jaren 1820 wordt de Siegenbeekspelling in steeds meer publicaties gebruikt en kiest men dus voor <aa> in gesloten syllabe. De strijd om de <ae>- of <aa>-spelling wordt heviger ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830). Toch wordt de Noordelijke spellingvariant steeds meer aanvaard in het Zuiden. Vosters (2011: 240) stelt hierbij dat de spellingvormen van Siegenbeek zich voor de <aa>-spelling mogelijk zo snel konden verspreiden omdat deze vorm in het Zuiden niet onbekend was. Ook vóór de hereniging van de Nederlanden onder Willem I schreven sommige grammatici reeds <aa> in gesloten syllabe voor. Zo schrijft Van Boterdael (1776: 22) dat de "Hollandsche Spelling [...], zonder tegenspraak, de beste" is. Hoewel hij uitgebreid uiteenzet waarom <aa> (en <uu>) eigenlijk beter zijn, voelt hij zich genoodzaakt <ae> te spellen, om "het gemeen gebruik te gehoorzaemen" (ibidem).

Hoewel we hierboven spraken van de 'Noordelijke' en de 'Zuidelijke' spellingvariant, mogen we niet uit het oog verliezen dat de oppositie Noord-Zuid, en dus respectievelijk de spelling <aa> tegenover <ae>, deels een artificiële en gesimplificeerde dichotomie inhoudt (Rutten 2011: 187). Een dergelijk fenomeen wordt door Irvine & Gal (2000: 37) *iconization* genoemd. Taalkenmerken worden iconische representaties van sociale groepen, alsof ze de aard van de groep kunnen omvatten. Daarnaast kan ook *erasure* van bepaalde taalkenmerken optreden (ibidem). Zo wordt het bestaan van <ae>-varianten in het Noorden en <aa>-spellingen in het Zuiden vaak genegeerd waardoor een overgesimplificeerde Noord-Zuidtegenstelling kan blijven bestaan.

b. Resultaten van het vondelingencorpus

<ae> vormt met 176 attestaties (89,80%) de overgrote meerderheid van de spelling, terwijl de dubbele spelling <aa> helemaal niet vaak wordt gehanteerd

en slechts 4 maal voorkomt (2,04%). De enkele <a> is zelfs meer in zwang dan <aa> in de vondelingenbriefjes en vertegenwoordigt 8,16%.

Tabel 1: Voorkomen spellingvarianten voor /a./ in gesloten syllabe

SPELLING	N (absoluut)	N (relatief)
a	16	8,16%
aa	4	2,04%
ae	176	89,80%
TOTAAL	196	100%

Net als in de meeste achttiende- en negentiende-eeuwse normatieve werken uit de Zuidelijke Nederlanden – bijvoorbeeld bij E.C.P (1713), J.D. Verpoorten (1752), Jan Des Roches (1761), Gyselynck (1819) en De Ré (1820) – wordt meer voor <ae> dan voor <aa> geopteerd. Hoewel sommige grammatici, onder wie Henckel (1815), de alternatieve variant accepteren en enkele, zoals Van Boterdael (1776), deze zelfs verkiezen boven <ae>, is de tendens in het vondelingencorpus overduidelijk <ae>.

Een vergelijking met wat Vosters (2011: 297) vond voor de representatie van /a./ in gesloten syllabe, biedt boeiende resultaten. Vosters onderzocht juridische en administratieve documenten die stammen uit de Zuidelijke Nederlanden ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. In dit zogenaamde VKN-corpus werd in maar liefst 79,8% van de gevallen geopteerd voor de spelling <aa> en is <ae> slechts goed voor 19,6%.

Uiteraard zijn de bronnen van beide onderzoeken, vondelingenbriefjes enerzijds en juridische en administratieve documenten anderzijds, van een geheel andere aard en dat geldt ongetwijfeld ook voor de scribenten ervan. Het is mogelijk dat Vosters' scribenten iets meer bloot gesteld werden aan de hele spellingpolemieken en zich hierdoor in hun eigen schrijfpaktijk (al dan niet bewust) lieten leiden.

De vergelijking van de spelling voor /a./ in de oorspronkelijke briefjes met die in de transcriptie ervan in de registers, levert weinig verschillen op. Procentueel gezien is de <ae>-vorm in de registers met 88,46% iets vaker aanwezig dan in de briefjes, waar <ae> 85,7% vertegenwoordigt. Wanneer we nagaan waar dat minimale verschil zich precies manifesteert, zien we dat drie van de acht <a>-vormen in de registers omgezet zijn naar <ae>: *mand* wordt *maend*, *manden* wordt *maenden* en *twalfsten* wordt *twaelfsten*. Deze 'correctie' toont aan dat <ae> wel degelijk de voorkeurvariant moet zijn geweest bij de scribenten van de registers. Bovendien is het duidelijk dat <a> geweerd wordt, wat ons niet verbaast aangezien men deze grafie als een korte /a/-klank zou kunnen lezen.

4.2 Het gebruik van accusativisme

Met accusativisme duidt men op het fenomeen waarbij de artikels (*de, het, een*), adjectieven en pronomina in nominatief *masculinum singularis* een *-n*-uitgang krijgen en zich aldus gedragen als een accusatiefvorm. We krijgen zo de vormen *den, eenen, goeden, zijnen* (Vosters 2011: 328). Er spelen echter heel wat factoren een rol bij het voorkomen van de *-n*- of *ø*-vorm, waaronder de fonologische conditionering van de *-n*-variant. Hedendaags dialectologisch onderzoek toont aan dat de *n*-vorm in de spreektaal hoofdzakelijk verschijnt voorgaand aan vocalen, de <h>, de alveolaire plosieven /t/ en /d/, de stemhebbende bilabiale plosief /b/ en de anlautende /r/ (Goossens 2008: 140-141).⁹ Uit het onderzoek naar het accusativisme in het vondelingencorpus bleek echter al snel dat er twee fonemen in bijna alle gevallen het feature in kwestie voorafgaan, nl. /z/ en /n/. De fonologische conditionering is hier aldus nauwelijks te ontsluiten. In wat volgt gaan we, na een blik te werpen op de normatieve traditie, dan ook enkel verder in op de mate waarin respectievelijk *-n* of *-ø* voorkomen in het onderzochte corpus.

a. Normatieve traditie

Ook in de *den/de*-polemie vinden we de fenomenen die Irvine & Gal (2000: 37-38) *iconization* en *erasure* noemen. Er wordt immers een tegenstelling tussen *den* en *de* geconstrueerd waarbij de accusativistische vorm een duidelijk Zuidelijk kenmerk zou zijn, tegenover *de* als typisch Noordelijk kenmerk. *Erasure* bestaat erin dat *den*-vormen in het Noorden genegeerd worden en aldus niet lijken te bestaan. Hetzelfde geldt voor *de*-vormen in het Zuiden.

De Noordelijke grammatici Verwer (1707: 23) en Ten Kate (1723-I: 360-361) verwerpen beiden *den* en schrijven aldus *de* als enige juiste normatieve vorm voor. Gedurende de gehele achttiende eeuw wordt er in het Noorden nog strijd geleverd tegen *den* (Rutten 2011: 188). In het Zuiden daarentegen, vermeldt E.C.P. (1713) vormen als *de* en *een* wel, maar kiest zelf toch voor *den* en *eenen*. Ook bij Des Roches (1761) vinden we een soortgelijke tendens: hij maakt notitie van het bestaan van *de*, maar geeft de voorkeur aan de Zuidelijke pendant. Ook in de negentiende eeuw wordt het debat voortgezet en worden de tegenstellingen nog scherper afgetekend. De grammaticus Van Daele (1805-1806) verwerpt *de* resoluut en stelt *den* voorop. Ook de priester-leraar Henckel (1815) benadrukt dat het *den* Paus en niet *de* Paus dient te zijn. Pieter Behaegel (1817) maakt een evolutie door. In 1817 hanteert hij *den* als regel,

⁹ Daarnaast zou de accusativistische vorm meer voorkomen bij bepaalde woordsoorten (Vosters 2011: 335-36), vaste uitdrukkingen – vooral als ze aan plechtig taalgebruik zijn ontleend (Geerts 1966: 176), inanimate denotata (Van Loon 1989: 211, 214-15), en mogelijk bij naamwoordgroepen waarbij het adnominaal element meteen gevolgd wordt door het substantief en er dus geen adjectief tussen staat (Vosters 2011: 396-97).

maar neemt verder geen standpunt in. Een achttal jaar later verwerpt hij echter de zogenaamde Noordelijke tegenhanger onverbiddelijk en zijn reactie wordt nog heviger na de Belgische Onafhankelijkheid. Het protest tegen *de* mocht echter niet baten en in 1844 werd de niet-geïnfecteerde vorm door de Commissiespelling voorgeschreven voor de mannelijke nominatief (Vosters 2011: 354).

b. Resultaten van het vondelingencorpus

In ons onderzoek naar het accusativisme in het vondelingencorpus werd enkel de focus gelegd op de variatie bij artikels (*de/den* en *een/eenen*) en de possessieve pronomina (*zijn/zijnen*) in het mannelijk enkelvoud.

Kijken we naar tabel 2, dan wordt meteen duidelijk dat de accusativistische vorm de voorkeurvariant is in ons corpus: tegenover 28 (82,35%) vormen eindigend op *-n*, staan slechts 2 \emptyset -vormen (5,88%). Bovendien duikt ook de dialectische variant *-e* op, met name 4 maal (11,77%). De meeste variatie treffen we aan bij *de(n)* en *zijn(en)*. Opmerkelijk is tevens dat er nooit een \emptyset -vorm opduikt bij het possessieve pronomen *zijn*: we vinden 15 keer *zijnen* en 4 maal *zijne*. Voor de twee andere lemma's, met name *de(n)* en *een(en)* hebben we heel wat minder attestaties wat de beperktere variatie dan ook deels verklaart.

Tabel 2: Voorkomen accusativisme

VORM	N (absoluut)	N (relatief)
+(e)n	28	82,35%
+e	4	11,77%
+ \emptyset	2	5,88
TOTAAL	34	100%

Tussen de oorspronkelijke briefjes en de transcriptie ervan in de registers is opmerkelijk genoeg geen enkel verschil waar te nemen.

Een vergelijking met de resultaten van Vosters (2011: 301) met betrekking tot het VKN-corpus, biedt interessant materiaal. Uit zijn onderzoek blijkt immers dat de periode tussen 1823 en 1829 een soort transitieperiode is als het gaat om het gebruik van het accusativisme in juridische en administratieve documenten. Terwijl in 1823 de vorm met *-n* nog 58% bedroeg, daalt dit naar 35% in 1829. Omgekeerd geldt hetzelfde voor de \emptyset -vorm: in 1823 is deze slechts goed voor 42%, maar in 1829 stijgt dat aandeel naar maar liefst 65%. We zien dus dat de zogenaamde Zuidelijke variant eindigend op *-n* steeds meer geweerd wordt uit de juridische en administratieve schrijftaal, maar wel zeer duidelijk de voorkeur krijgt in de vondelingenbriefjes. Dat is zelfs nog zo in de periode 1844-1854, waar wel 22 van de 26 attestaties *-n* krijgen (tabel

3). Hoewel de Commissiespelling van 1844 de \emptyset -vorm voorschreef, blijft deze dus uiterst ondervertegenwoordigd in het vondelingencorpus en houdt de $-n$ -vorm zeer lang stand. Volgens Vandebussche (1999: 138) is het mogelijk dat zulke "vrij constante spelkenmerken [...] veeleer een 'gewoonte' (of een 'traditie'?) [zijn] dan een poging om aan te sluiten bij een bepaalde norm". Het lijkt ons aannemelijk dat de scribenten van de vondelingenbriefjes niet wakker lagen van een nieuwe spelling die in voege trad en aldus vasthielden aan een bepaalde spelgewoonte.

Tabel 3: Voorkomen accusativisme per periode

VORM	PERIODE		N
	1811-1821	1844-1854	
+(e)n	6	22	28
+e	0	4	4
+ \emptyset	2	0	2
TOTAAL	8	26	34

5. TAALKEUZE IN DE VONDELINGENBRIEFJES: NEDERLANDS, FRANS OF BEIDE?

5.1 Eerder onderzoek

Eline Vanhecke (2004) onderzocht eerder al het taalgebruik in de negentiende-eeuwse kanselarijtaal, met name in de handgeschreven verslagen van de gemeenteraadszittingen en de vergaderingen van het schepencollege. Haar onderzoek omvat eveneens een taalkeuzecomponent, waarin ze aantoonde dat de taalkeuze in deze documenten duidelijk gerelateerd is aan de politieke en socio-economische context van de betrokken gemeente of stad. Aangezien Vanheckes bronnenmateriaal van een geheel andere aard is dan het onze¹⁰, is het interessant haar onderzoeksvragen toe te passen op het vondelingencorpus. De bespreking van de resultaten uit het vondelingencorpus (*infra*) gebeurt dan ook geregeld tegen de achtergrond van Vanheckes bevindingen. Voor dit onderzoek vragen we ons af in welke mate de taalpolitieke situatie van de negentiende eeuw invloed had op de taalkeuze in de vondelingenbriefjes. Is het zo dat het Nederlands ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden duidelijk de dominante taal is? En wat gebeurt er in het jonge België? Is de sterkere positie van het Frans, meer bepaald tussen 1830 en 1840, ook waar te nemen in de briefjes? Daarbij veronderstellen we dat de vaststellingen van

¹⁰ De scribenten van de vondelingenbriefjes zijn vermoedelijk zeer ongeofende schrijvers, terwijl ambtenaren vrijwel dagelijks bezig zijn met het opstellen van verslagen en mededelingen.

Vanhecke vermoedelijk niet opgaan voor ons corpus, aangezien zowel de documenten als de scribenten geheel verschillend zijn.

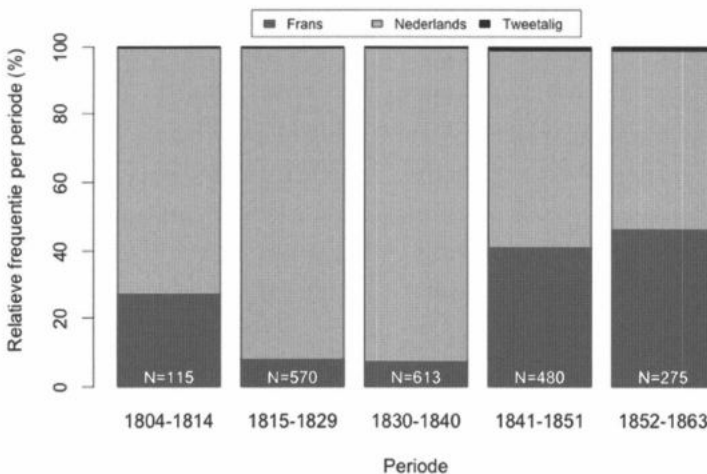
Specifiek rond taalkeuze in vondelingenbrieven kunnen we enkel verwijzen naar het verkennende onderzoek van Marina C. A. Kessels-van der Heijde (2002, te verschijnen). Zij gaat in haar werk over de taalverhoudingen tussen Nederlands en Frans in het negentiende-eeuwse Maastricht ook kort in op taalkeuze in vondelingenbriefjes. Haar constatering worden eveneens opgenomen in wat volgt.

5.2 Resultaten van het vondelingencorpus

Om de taalkeuze in de vondelingenbriefjes onder de loep te nemen, gingen we allereerst per briefje na in welke taal het is opgesteld. In een volgend stadium deelden we de attestaties op in perioden van ongeveer tien jaar. Daarbij werd gekeken naar belangrijke politieke constellaties die mogelijk een invloed op de taalkeuze kunnen hebben gehad. De Franse overheersing (1795-1814), het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) en het ontstaan van het onafhankelijke België vormden daarbij een uitgangspunt. De periodisering is dus als volgt: 1804-1814, 1815-1829, 1830-1840, 1841-1851, 1852-1863.

Algemeen zien we meer Nederlandstalige dan Franstalige briefjes: tegenover 1603 (78%) Nederlandse attestaties staan 442 (21,5%) Franse. Opmerkelijk is tevens dat 8 (0,5%) briefjes in beide talen zijn opgesteld.

Wanneer we de taalkeuze door de tijd heen bekijken (afbeelding 3), merken we op dat het Frans in de periode 1804-1814 nog behoorlijk sterk staat, althans in vergelijking met de twee daaropvolgende perioden: 27% van de briefjes is Franstalig, tegenover 73% Nederlandstalig.

Afbeelding 3: Taalkeuze in vondelingenbriefjes per periode

Tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zien we het gebruik van het Frans aanzienlijk dalen: slechts 7,7% van de vondelingenbriefjes is Franstalig. We weten dat Willem I, als vorst van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, een taalpolitiek voerde ter verdediging van het Nederlands. Op de vraag of de taalpolitieke context in grote lijnen een impact kan hebben gehad op het taalgebruik van zelfs de onderste lagen van de maatschappij, komen we later nog terug. In de periode die volgt, met name 1830-1840, is België een onafhankelijke monarchie waarin het Frans de facto de enige voertaal van het nieuwe bewind was. Dit zien we echter niet weerspiegeld in de briefjes, integendeel: het Nederlands is in deze periode duidelijk nog de dominante taal. Helemaal anders echter is de situatie in de periode die volgt, van 1841 tot 1851. Daar vinden we een kleine 41% Franstalige tegenover 58% Nederlandstalige briefjes. Zoals steeds is het Nederlands wel in de meerderheid, maar toch zien we een duidelijke inhaalbeweging van het Frans. Het is ook in deze periode dat de eerste tweetalige briefjes verschijnen. Het gebruik van het Frans blijft ook in de daaropvolgende periode lichtjes stijgen: in 1852-1863 staat 46% Franstalige briefjes tegenover 53% Nederlandstalige. Tevens beschikken we over 3 tweetalige attestaties (1%). Voor de twee laatste perioden kunnen we aldus stellen dat het Frans aan een lichte opmars bezig is, hoewel het Nederlands in de meerderheid blijft.

Bij een vergelijking van onze bevindingen met die van Vanhecke, wordt meteen duidelijk dat er een discrepantie bestaat tussen de taalkeuze in de documenten van de kanselarij en die in de vondelingenbriefjes. Toen Willem I in 1830 zijn vernederlandsingspolitiek wegens te veel tegenkanting deels terugschroefde, bleven de meeste ambtenarijen het Nederlands hanteren. Dat veranderde echter al snel na de Belgische onafhankelijkheid: ook in het jonge België gold er volgens de wet taalvrijheid, maar aan de dominantie van het Frans als voertaal van het nieuwe bewind kon niet worden getwijfeld. Heel opmerkelijk is hoe snel stedelijke en gemeentelijke kanselarijen, waaronder die van Gent, opnieuw overschakelden naar het Frans (Vanhecke 2007: 90-96). Er is aldus een groeiende verfransing die in 1840 haar hoogtepunt bereikt (Vanhecke 2004: 58-59). In de vondelingenbriefjes zien we pas een sterkere positie van het Frans vanaf de periode 1841-1851. Wanneer we de taalkeuze in elk jaartal afzonderlijk bestuderen, blijkt dat het Frans in principe pas echt de dominante taal is in de briefjes vanaf 1844. De opmars van het Frans manifesteert zich hier aldus enkele jaren later dan we op basis van Vanheckes resultaten zouden kunnen vermoeden. Dat is een interessante vaststelling, en kan erop duiden dat de (taal)politieke context in grote lijnen ook voor de schrijvers van deze vondelingenbriefjes van belang was, al is de impact van deze context wel slechts met enige vertraging waarneembaar.

Naast eentalig Nederlandse en eentalig Franse briefjes, vonden we ook acht tweetalige briefjes. Op een briefje uit 1846 (folio 5126) is in het Nederlands te lezen dat het kind gedoopt is met de naam “Josefinne”, vervolgens vinden we een datum: “le / 18 december” en een uur: “a l l ure van den / morgen”. Er is dus een Frans lidwoord (‘le’) en een Franse prepositie (‘a’) gebruikt in een verder Nederlandstalige tekst. Maar we vinden ook langere stukken tekst waarin *geswicht* wordt tussen beide talen. Zo lezen we in een briefje uit 1852 (folio 5978): “arthur perles / Delporte né le / 23 non [...] / den 24 juni niet gedoopt”¹¹. Bij het vorige briefje zouden we kunnen denken dat het om een interferentie of een vergissing gaat, maar twee langere uitingen in elk een andere taal lijken eerder een bewuste keuze. Mogelijk wist de scribent in kwestie niet goed welke taal de ontvanger van het briefje zou begrijpen en koos daarom voor beide talen.

5.3 Mogelijke motieven

De taalkeuze in het Gentse vondelingencorpus biedt ongetwijfeld een interessante inzage in het negentiende-eeuwse taallandschap. Toch roepen onze bevindingen heel wat vragen op over mogelijke motieven die moeders ertoe kunnen hebben aangezet om een vondelingenbriefje in het Nederlands dan wel in het Frans te schrijven. In wat volgt trachten we enkele verklaringen aan te reiken. In haar studie over de taalverhoudingen tussen Nederlands en Frans in het negentiende-eeuwse Maastricht oppert Marina C.A. Kessels-Van der Heijde (2002: 107) dat er in de vondelingenbriefjes misschien gekozen werd voor het Frans als de kinderen bij het vondelingenhuis werden afgegeven, omdat men zou kunnen gedacht hebben dat de bestuurders ervan, als welgestelden, het elitaire Frans spraken. Deze redenering snijdt hout en we zouden zelfs kunnen stellen dat ze opgaat voor alle te vondeling gelegde kinderen. Velen onder hen werden immers ook te vondeling gelegd bij huizen van goeude burgers of aan kloosters, allemaal plaatsen waar het prestigieuze Frans de omgangstaal zou kunnen zijn geweest. Anderzijds is het ook zeer goed mogelijk dat sommige ouders uit Franstalige gebieden hun kind naar het vondelingenhuis in de betreffende stad brachten (*ibidem*). Dit klinkt aannemelijk: Maes (1999: 11) merkt op dat vele kinderen uit kleinere gemeenten vermoedelijk naar de vondelingenschuif van de grotere steden werden gebracht. Het onderzoek van Kessels-van der Heijde toont aan dat er steeds meer Nederlandstalige briefjes na 1821 verschijnen in Maastricht. “Dit geeft al aan dat de gewone burgers zich aangepast hadden aan de taalkeuze van de autoriteiten,

¹¹ Na ‘non’ is er een stukje uit het papier geknipt. We zijn dus niet in staat om te lezen wat op dit woord volgt. Naar analogie met andere briefjes, vermoeden we dat er ‘baptisé(e)’ zal gestaan hebben. De Nederlandse regel eronder zou hier dan een vertaling van zijn.

die zich door de wetten van Willem I genoodzaakt zagen het Nederlands als officiële bestuurstaal te aanvaarden" (Kessels-van der Heijde 2002: 108). De vraag naar de relatie tussen taalpolitiek van bovenop en taalgebruik van onderop rijst hier. Vermoedelijk is de invloed van de taalpolitiek der 'grote heren' op de 'gewone man' eerder onrechtstreeks. In een tijd waarin het Frans als een prestigetaal bekend stond, is het zeker mogelijk dat mensen uit de lagere sociale klasse ervan uitgingen dat vooraanstaanden die taal dan ook hanteerden. Vanuit dit opzicht is de taalkeuze dus zeer weloverwogen maar is er tegelijkertijd ook een zekere taalcompetentie voor nodig.

6. BESLUIT

Vondelingenbriefjes vormen een waardevolle en unieke getuigenis van de talige werkelijkheid waarin gewone mensen uit de lagere echelons van de maatschappij leefden en ze verschaffen ons zo ook kennis over het taalgebruik 'van onderop'.

Het onderzoek dat in dit artikel werd voorgesteld bestaat uit twee luiken. In een eerste deelstudie wierpen we een licht op het taalgebruik en analyseerden verschillende features op het vlak van spelling en morfologie. In een tweede onderzoekluik bestudeerden we de taalkeuze in de vondelingenbriefjes.

Initieel gingen we ervan uit dat de vergelijking van twee versies van eenzelfde tekst (het oorspronkelijke vondelingenbriefje en de transcriptie ervan in het register) ons inzage zou bieden in de negentiende-eeuwse heersende taalnormen en gestigmatiseerde kenmerken. Al gauw bleek echter dat de oorspronkelijke briefjes vrij letterlijk werden overgenomen in de registers zodat er zeer weinig verschillen tussen de twee versies van de tekst opdoken. Wel kunnen de minimale aanpassingen die toch werden doorgevoerd in het register, ons iets meer vertellen over mogelijk vigerende taalnormen. Zo zagen we dat de spelling <a> ter representatie van de (half)lange /a./-klank enkele malen in de registers werd getransformeerd naar <ae>. Dit kan aantonen dat de heersende spellingnorm- of gewoonte bij de scribe(n) van de registers wel degelijk een voorkeur voor <ae> inhield. Aangezien we hier echter spreken van een zeer beperkt aantal attestaties, is verder aanvullend onderzoek dan ook wenselijk om deze voorlopige conclusies al dan niet te staven.

Algemeen zien we wat het taalgebruik betreft een behoorlijk constante spellingpraktijk voor de representatie van /a./ en worden de accusativistische vormen (cf. *den, eenen, goeden*) zeer vaak gehanteerd. De 'oudere' en als typisch Zuidelijk bestempelde vormen – we denken hierbij aan <ae> voor /a./ en de voorkeur voor *den, eenen* en *zijn* tegenover *de, een* en *zijn* – blijven aldus nog lang gehandhaafd. We zien hier een verschil met wat Vosters (2011) aantrof in het VKN-corpus met juridische en administratieve documenten van

meer geoefende schrijvers. Vandenbussche (1999) volgend in zijn redenering, stellen we dat het constante gebruik van bepaalde voorkeursvormen wellicht eerder een gewoonte was dan een poging om aan te sluiten bij een bepaalde taalnorm. Voor het gebruik van het accusativisme zien we bijvoorbeeld dat *den* ook na 1844 nog duidelijk de voorkeur geniet in de vondelingenbriefjes, hoewel de Commissiespelling toen de niet-geïnfecteerde vorm voorschreef.

Voor het taalkeuzecomponent baseerden we ons deels op het onderzoek van Vanhecke (2007) naar stedelijke kanselarijtaal en op het werk van Marina C.A. Kessels-van der Heijde (2002) waarin ze ook kort Maastrichtse vondelingenbriefjes bestudeert. We vermoedden echter dat de bevindingen van Vanhecke niet geheel zouden opgaan voor ons corpus, aangezien de onderzochte bronnen van een andere aard zijn: onze scribenten zijn hoogstwaarschijnlijk ongeefende schrijvers uit de lagere sociale klassen, terwijl de scribenten van de administratieve documenten dagelijks een pen hanteerden. Uit ons onderzoek bleek dat de meeste briefjes Nederlandstalig waren, maar toch was ook een relatief groot deel Franstalig. Zeer opmerkelijk is vooral de sterkere positie van het Frans in de briefjes vanaf 1844. Dit is, in vergelijking met de resultaten van Vanhecke, vrij laat. In de administratie geldt 1830-1840 immers als een dieptepunt voor het Nederlands. Het initiële vermoeden dat Vanheckes resultaten niet zonder meer zouden gelden voor het vondelingencorpus, wordt aldus bevestigd. Over de motieven van de taalkeuze kunnen we enkel vermoeden uiten. Het is niet uitgesloten dat ook moeders uit Franstalige gebieden hun kind in Gent te vondeling kwamen leggen. Tevens is het mogelijk dat sommige scribenten voor het Frans opteerden omdat ze ervan uitgingen dat de ontvanger, als welgestelde, het prestigieuze Frans sprak. Naast de eentalig Nederlandse en Franse briefjes duiken ook enkele tweetalige op. Hoewel het slechts om acht briefjes gaat, is het toch een zeer opvallend en merkwaardig verschijnsel. Het is denkbaar dat de scribent niet goed wist welke taal de ontvanger zou begrijpen en aldus het zekere voor het onzekere nam.

De vergelijking met eerder onderzoek naar taalgebruik en taalkeuze in administratieve en juridische documenten (cf. Vanhecke 2007, Vosters 2011) toont dat taalkundig onderzoek 'from below' van blijvend belang is, hoe bescheiden de bijdrage van dergelijk onderzoek op basis van beperkt corpusmateriaal ook kan lijken. Het is duidelijk dat we bronnen van de onderste lagen van de samenleving dienen te betrekken in het taalhistorisch onderzoek, aangezien we anders een eenzijdig en dus onvolledig beeld van de taalgeschiedenis krijgen. Met dit onderzoek trachtten we een klein stukje van de zogenaamde 'witte vlekken in de taalgeschiedenis' (Van der Wal 2006) in te vullen.

Ons verkennend onderzoek betekent een aanzet voor verdere studies van dit unieke bronnenmateriaal van een onderbelichte groep taalgebruikers uit het

verleden. Het hier voorgestelde corpus is niet erg omvangrijk en de meeste vondelingenbriefjes zijn zeer bondig waardoor ze relatief weinig linguïstische informatie bevatten. Het is dan ook geenszins de bedoeling om de hier besproken resultaten te extrapoleren. Een grootschaliger onderzoek, waarin deze bronnen aan verdere analyses zullen worden onderworpen, is dan ook aangegeven. Uit het onderhavige onderzoek is tevens gebleken dat de verschillen tussen de oorspronkelijke briefjes en de transcriptie ervan in de registers klein zijn, waardoor we ons in de toekomst specifiek op de briefjes zelf kunnen focussen en daarvan ook een groter corpus kunnen aanleggen. De in dit artikel voorgestelde studie toont wel reeds aan dat deze bronnen zeer beloftevol zijn en verder onderzoek dan ook een boeiend inzicht kan bieden in het taalgebruik 'van onderop'. Ook in andere steden zoals Brugge, Leuven en Antwerpen zijn immers vondelingenbriefjes te vinden, wat een vergelijkende studie mogelijk maakt. Aangezien we er geen idee hebben van wie de scribenten van de vondelingenbriefjes zijn, kan een aanvullende, comparatieve studie met andere bronnen 'from below' ook veelbelovende inzichten bieden.

BIBLIOGRAFIE

- Boterdael, L. Van. (s.a. [1774]). *Gemakkelyke wyze om op korten tyd grooten voordgang te doen in de Nederduytsche spelkonst*. Cortryck: Joannes De Langhe. [Gebruikte editie: 1776, Tweede druk; datering eerste druk bij benadering].
- E.C.P. [Gilles De Witte] (1713). *Ontwerp van eene Nederduytsche Spraek-konst*. Meenen: Theodorus vanden Eynden.
- Elsaß, S. (2007). "A twofold view from below": New perspectives on language histories and language historiographies'. In: S. Elsaß, N. Langer, J. Scharloth & W. Vandenbussche (red.) *Germanic Language Histories 'from Below' (1700-2000)*. *Studia Linguistica Germanica* 86. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 3-9.
- Geerts, G. (1966). *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw*. Brussel: Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Goossens, J. (2008). *Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis*. Tongeren: G. Michiels.
- Gyselynck, C.L. (1819). *Nieuwe grond-beginselen der Vlaemsche tael, geschikt na de beste Nederduytsche taelmeesters*. Gent: J. Begyn.
- Henckel, F.L.N. (1815). *Nieuwe Vlaemsche spraek-konst*. Gent: P.F de Goesin-Verhaege.
- Irvine, J.T. & Gal, S. (2000). 'Language ideology and linguistic differentiation'. In: P.V. Kroskity (red.), *Regimes of languages. Ideologies, politics, and identities*. Santa Fe: School of American Research Press & Oxford: James Curry, 35-83.
- Kessels-van der Heijde, M.C.A. (2002). *Maastricht, Maestricht, Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren.

- Kessels-van der Heijde, M.C.A. (te verschijnen). 'The use of languages in Maastricht in the nineteenth century: The press and family archives'. In: Catharina Peersman, Gijsbert Rutten & Rik Vosters (red.), *Romance-Germanic Encounters in the Low Countries. Historical and Present-Day Cases of Contact and Conflict along the Language Border*. Berlin/New York: De Gruyter Mouton.
- Loon, J. Van. (1989). "Een peiling naar het ontstaan van het Zuidnederlandse accusativisme". *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 105: 209-23.
- Maes, S. (1999). *Het leven van een vondeling: over de opvang, het onderhoud en de opvoeding van vondelingen; casus De Gentse vondeling (1793-1863)*. Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- Nobels, J. (2013). *(Extra)Ordinary letters. A view from below on seventeenth century Dutch*. Utrecht: Landelijke Onderzoeksschool Taalwetenschap.
- Puttaert, J. (2013). *Taalgebruik in vondelingenbrieven uit de negentiende eeuw*. Vrije Universiteit Brussel (onuitgegeven masterscriptie).
- R[é], [P.J.]. D[e]. (s.a. [1820]). *Gronden der Nederlandsche spel- en taelkonst*. Rouselare: David van Hee.
- Roches, J. Des. (s.a. [1761]). *Nieuwe Nederduytsche Spraek-konst. Derden Druk, oversien en verbeterd doór den Auteur*. Antwerpen: Grangé. Heruitgave van de tekst door J.M. Van der Horst (2007). Münster: Stichting Neerlandistiek VU/Nodus.
- Rutten, G. m.m.v. Rik Vosters (2011). *Een nieuwe Nederduitse spraakkunst. Taalnormen en schrijfprijktijken in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw*. Brussel: VUBPRESS.
- Ruwet, S. & Wellemans, Y. (1978). *L'Alphabéthisme en Belgique*. Louvain: Bibliothèque de l'Université Louvain.
- Simons, T. (2013). *Ongekend 18e-eeuws Nederlands Taalvariatie in persoonlijke brieven*. Utrecht: Landelijke Onderzoeksschool Taalwetenschap.
- Ten Kate, L. (1723). *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitse sprake*. Amsterdam: Rudolph en Gerard Wetstein. Heruitgave van de tekst door J. Noordegraaf & M. Van der Wal (2001). Alpen aan de Rijn: Canaletto.
- Verwer, A. (1707). *Linguae Belgicae idea grammatica, poëtica, rhetorica*. Amsterdam: Franciscus Halma. Heruitgave van de tekst door I. Van de Bilt (2005). *Taalkundige geschriften. Met de Letterkonstige, dichtkonstige en redenkunstige schetse van de Nederduitsche tale, uit het Latijn vertaald door Adriaan Kluit en taalkundige brieven van Willem Séwel en Arnold Moonen*. Münster: Stichting Neerlandistiek/Nodus.
- Vandenbussche, W. (1999). *Een bijdrage tot de studie van het taalgebruik van de lagere klassen in het 19de-eeuwse Brugge*. Vrije Universiteit Brussel (onuitgegeven dissertatie).
- Vanhecke, E. (2004). 'Taalkeuze in Vlaamse stadskanselarijen in de negentiende eeuw'. In: *Taal en Tongval* 56 (1), 48-64.
- Vanhecke, E., Vandenbussche, W., Willemys, R. & De Groof, J. (2006). 'Het verhaal van de negentiende-eeuwse Zuidelijke taal: tien jaar en drie sociolinguïstische con-

- ferenties verder'. In: T. Koole, J. Nortier & B. Tahitu (red.) *Artikelen van de Vijfde sociolinguïstische conferentie*. Delft: Eburon, 514-525.
- Vanhecke, E. (2007). *Stedelijke kanselarijtaal in Vlaanderen in de negentiende eeuw*, Vrije Universiteit Brussel (onuitgegeven dissertatie).
- Verpoorten, J.D. (1752). *Woorden-schat oft letter-konst*. Antwerpen: A.J. du Caju.
- Vosters, R. (2011). *Taalgebruik, taalnormen en taalbeschouwing in Vlaanderen tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Een historisch-sociolinguïstische verkenning van vroeg-negentiende-eeuwse Zuidelijke Nederlands*. Vrije Universiteit Brussel (onuitgegeven dissertatie).
- Wal, M. van der. (2006). *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam: Koninklijke Academie van Wetenschappen.
- Woude, A.M. van der. (1980). 'De alfabetisering'. In: D.P. Blok et al. (red.) *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VII, 257-264.